

Shahid Bahonar
University of Kerman

The Role of Poetry in Camp Literature

Ahmad Yousefzadeh¹ | Mohammad Sadegh Basiri² | Ahmad Amiri Khorasani³

¹- Assistant Professor of Persian language and literature, Shahid Bahonar University of Kerman. Email:

Yousefzadeh@uk.ac.ir

²- Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman. Email: ms.basiri@gmail.com

³- Professor of Persian Language and Literature, Shahid Bahonar University of Kerman. Email: amiri@uk.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 2024 September 15
Received in revised form 2024
September 18
Accepted 2024 September 23
Published online 2025
December 22

Keywords:

Letter,
Embarrassment,
Perseverance,
Mysticism,
Ethics.

ABSTRACT

Purpose: Poetry holds a very high status in camp literature. For individuals who, for any reason, become imprisoned or incarcerated, the first literary spark that ignites within them to endure the harsh conditions of captivity is poetry. On the walls of the camp, alongside parallel lines marking the number of days of captivity, one can find Saib-style couplets that, according to the state of the prisoners, convey various meanings. Among these, poems of separation and grievance against fate (habsieh) stand out more prominently than other types of poetry. In this context, letters contain a significant portion of captivity poetry and are considered part of resistance literature.

Method/Research: This research is based on the qualitative content analysis of prisoners' letters, supported by concrete and tangible evidence.

Findings/Results: In camp literature: 1) It encompasses everything from refined poetry to popular verse. 2) In its mystical poetry, being a prisoner in jail is considered better than being a prisoner of one's own self. 3) In this genre of literature, worldly imprisonment and captivity can serve as means for self-purification. 4) Pure mystical poetry emerges as a result of heartbreak and seclusion. 5) Poems with themes of perseverance and resistance gain meaning when they are rooted in religion.

Cite this article: Yousefzadeh, Ahmad, Basiri, Mohammad Sadegh., & Amiri Khorasani, Ahmad. (2025). The role of poetry in camp literature. *Journal of Iranian Studies*, 24 (48), 465-485. <http://doi.org/10.22103/jis.2022.20149.2384>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2022.20149.2384>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

Poetry has a very high place in camp literature. And people who are imprisoned for any reason, the first literary spark that is struck in their body to endure the harsh conditions of captivity is poetry. On the walls of the camp, after the parallel lines that indicate the number of days of captivity, there are single verses that have different meanings according to the situation of the prisoners, and of course, the poem of mourning and lamentation of the time (imprisonment) is full in the meantime. It is more colorful than other types of poetry. And in the meantime, the letters contain an important part of the poems and literature of sustainability.

In camp literature: 1- There is everything from glorious poetry to folk poetry. 2- In its mystical poetry, being imprisoned is better than being a prisoner of the soul. 3- In such literature, worldly imprisonment and captivity can be means of self-purification. 4- Pure mystical poems will emerge as a result of heartbreak and isolation. 5- Poems with the themes of endurance and stability find meaning if they are derived from religion. The research in this research is based on qualitative content analysis and with objective and tangible citations.

Methodology

The author of this research participated in the national plan for collecting letters from the freedmen in 1987, which was carried out by the Office of Literature and Art of the Art Resistance, and for his part collected more than 1,500 letters from the freedmen of Kerman province. I did. After completing the doctoral courses in Persian literature, it was decided to make every effort to explore the structure and content of these valuable documents by obtaining nearly 8,000 letters from Iranian prisoners collected from other provinces. The research method in this research is mainly field based on letters and diaries of freedmen.

Discussion

For the Iranian captives who had been held captive by the enemy for two to ten years, there was no other means of communication than the two special letters given to them. Obviously a prisoner in those few pages had to briefly discuss important matters with his family, and of course with poetry he could put many meanings into a few words.

Poetry has always been common among Iranians since ancient times as the shortest and at the same time the fastest and most efficient type of emotion transmission in correspondence.

At the time of writing this study, out of nearly 800 letters that were exchanged between prisoners of war and their families between 1981 and 1990, have been studied by the author of this study, 35 prisoners in their letters They used poetry and 191 verses of poetry were extracted from these letters, which had the following topics:

- A- Hejran poem: 104 verses
- B- Mystical and religious poetry: 42 verses
- C- Poetry of patience and endurance: 23 verses
- D- Educational and moral poetry: 14 verses
- E. Folk poetry: 15 verses

These poems are from later poets such as: Hafez, Saadi, Rumi, Khayyam, Biddle, Helali Joghtai, Seif Farghani, Iraqi, Zoghi, Tohidi Shirazi, Foroughi Bastami, Mahasti Ganjavi, Fayez, Khajeh Abdullah Ansari, Baba Taher and the contemporary poets such as: Mehdi Soheili, Habib Chaychian, Qasem Rasa and Hassan Moayedi.

Separation, distance, sadness, nostalgia, homelessness and words close to these meanings are very useful in Persian poetry. In Hafez's divan 60 times, in Saadi's divan 158 times, in Khajavi Kermani's divan 117 times and in other collections of poetry of contemporary poets, especially the latter, these three words have been used abundantly and many times.

Perhaps the pain of being away is a sign of man's return to his nature, because man has strayed from his origin, that is, his heavenly originality, and wants to return to him, and this feeling of separation and homelessness, during the separation of one's home, family and friends, it has a double appearance. Of the 191 verses written by the Iranian captives that have been extracted so far, the most poems contain content, embarrassment and distance.

According to the memoirs of the freedmen and the testimony of thousands of letters read from the prisoners of war of Iran and Iraq, during this research, the Iranian prisoners in the camps and prisons of Iraq had reached high levels of mysticism and spirituality. The following verses recorded in the letters of the captives themselves show the mystical spirit of the Iranian captives.

The resilience of Iranian prisoners to the pain of homelessness and, more importantly, to physical torture is commendable. The written memoirs of the freedmen are full of descriptions of these atrocities and endurance. And the endurance of the captives was in two ways: 1- physical and 2- spiritual and religious. That the physical endurance of human beings is derived from their endurance and spiritual and doctrinal stability.

Conclusion

Camp literature is a branch of the sacred literature of sustainability. And the letters of the freedmen contain poems with the following themes: 1- True freedom is embedded in the liberation of the soul. 2- Embarrassment and separation from property and children is the first difficulty of love and losing its last difficulty. 3- A captive who has a sacred goal will not be captured by worldly whims and desires. 4- Jihad and captivity in the mystical poetry of Shiism, it is a sign of jihad and captivity of the school of Imam Hussein (AS). 5- Pure mystical poems are the result of the broken heart and the sincerest prayers in the prayers of the captives. 6- Prison and captivity can be means of self-purification. 7- Physical endurance and stability is the result of perseverance and spiritual and belief stability. 8- The moral and educational poems of the captives are accompanied by condemnation of the world and worldliness, hijab, honor, patriotism, gaining knowledge, resurrection, etc. And that camp literature is a pure corner of the forgotten literature history of a nation that many people in different eras have been involved in and created, and certainly the history of literature is the sustainability of that nation.

نقش شعر در ادبیات اردوگاهی

احمد یوسفزاده^۱ محمدصادق بصیری^۲ احمد امیری خراسانی^۳^۱ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان. رایانامه: Yousefzadeh@uk.ac.ir^۲ استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان. رایانامه: ms.basiri@uk.ac.ir^۳ - استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید باهنر کرمان. رایانامه: amiri@uk.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: شعر در ادبیات اردوگاهی جایگاه بسیار بالایی دارد. افرادی که به هر دلیلی مبتلا به حبس و زندان می‌شوند، اولین جرقه ادبی که برای تحمل شرایط سخت اسارت در وجودشان زده می‌شود، شعر است. بر دیوارهای اردوگاه پس از خطوط موازی که نشانگر تعداد روزهای اسارت اسیر است، تکبیت‌هایی صائب‌گونه دیده می‌شود که به فراخور حال زندانیان، مفاهیم متفاوتی دارند و البته شعر هجران و گلایه از روزگار (حبسیه) در این میان پر رنگ‌تر از دیگر انواع شعر به چشم می‌خورد و در این میان، نامه‌ها حاوی بخش مهمی از اشعار اسارتند و بخشی از ادبیات پایداری به شمار می‌روند.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۶/۲۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۷/۰۲ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱	روش / رویکرد: این پژوهش براساس تحلیل محتوای کیفی نامه‌های اسرا و با استنادات عینی و ملموس به انجام رسیده است.
کلیدواژه‌ها: نامه، هجران، استقامت، عرفان، اخلاق.	یافته‌ها/ نتایج: در ادبیات اردوگاهی: ۱- از شعر فاخر گرفته تا شعر عامیانه وجود دارد. ۲- در شعر عرفانی آن، اسیر زندان بودن، بهتر از اسیر نفس بودن است. ۳- در این گونه از ادبیات، زندان دنیوی و اسارت می‌تواند از وسایل تهذیب نفس باشد. ۴- اشعار عرفانی ناب در نتیجه شکسته‌دلی و عزلت‌گزینی پدید خواهد آمد. ۵- اشعار با مضامین استقامت و پایداری، در صورتی معنا پیدا می‌کنند که نشأت گرفته از دین باشند.

استناد: یوسفزاده، احمد؛ بصیری، محمدصادق؛ امیری خراسانی، احمد (۱۴۰۴). نقش شعر در ادبیات اردوگاهی. *مجله مطالعات ایرانی*، ۲۴ (۴۸)، ۴۶۵-۴۸۵.

<http://doi.org/10.22103/jis.2022.20149.2384>

© نویسنده‌گان.

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

۱- مقدمه

برای اسرای ایرانی که از دو سال تا ده سال در اسارت دشمن بوده‌اند، به جز دو برگ نامه مخصوص که به آن‌ها داده می‌شد، هیچ راه ارتباطی دیگری با دنیای خارج از اردوگاه وجود نداشت. بدیهی است یک اسیر در آن صفحات اندک مجبور بود مطالب مهم را با ایجاز تمام با خانواده‌اش در میان بگذارد، و بالطبع با شعر می‌توانست معانی بسیار را در الفاظ اندک بگنجاند. شعر همواره به عنوان کوتاه‌ترین و در عین حال، سریع‌ترین و کارآمدترین نوع انتقال احساسات در نامه‌نگاری در میان ایرانیان رایج بوده است. این نوع ادبی آن چنان تأثیرگذار است که می‌تواند حال و هوای پادشاهی را برای بازگشت به اصلاح امور کشور تغییر دهد. داستان قصیده معروف رودکی «بوی جوی مولیان آید همی» درباره امیر نصر سامانی از این گونه است. (رودکی، ۱۳۶۸: ۵۹)

در ادبیات اسارت، قالب و سبک اشعار در نامه‌نگاری یا ترسل، بسته به احوال و شرایط نویسنده نامه، متفاوت است: ۱- در نامه سربازی که در پادگان آموزشی و در زمان صلح نوشته شده باشد، شعرها بوی دل‌تنگی می‌دهند:

نه یک ماه و نه دو ماه و نه سه ماه چطور طاقت بیارم بیست و چار ماه

(از متن نامه سرباز اسیر غلامعباس کمالی)

۲- و در شعر همان سرباز وقتی در نبرد با دشمن اسیر می‌شود، مفهوم کوه شکست خورده به چشم می‌خورد:

بسان کوه مغرورم، بسان سرو آزادم چه غم دارم اگر دنیا به کام من نمی‌گردد

(همان)

شعر در نامه‌های اسرا، معجونی از دغدغه‌های متفاوت است. هم دل‌تنگ‌کننده و احساسی، هم کوبنده و حماسی است.

۱-۱. بیان مسأله

اسرای ایرانی در جنگ هشت ساله پر رنگ‌ترین نقش را در خلق ادبیات اردوگاهی داشته‌اند. از اوایل سال ۱۳۵۹ که اولین نامه‌های اسرای ایرانی جنگ رژیم بعث عراق علیه ایران به دست خانواده‌هایشان رسید، تا مرداد ۱۳۶۹ که مبادله بزرگ اسرا آغاز شد، «در عرض این ده سال یعنی از شروع جنگ تا آزادی بزرگ، در اداره مفقودین و اسرا، حدود شش میلیون نامه از طرفین رد و بدل شد و این در صورتی بود که تقریباً نیمی از چهل هزار اسیر ایرانی ثبت نام شده بودند و از حضور بقیه اسرا در اسارت تنها در ایام آزادی‌شان خبردار شدیم. این تعداد نامه هم که تبادل شد، تحت شدیدترین سخت‌گیری‌ها و بهانه‌گیری‌های متفاوت عراقی‌ها بود» (افراز، ۱۳۹۰: ۴۸).

در میان نامه‌های اسرا، مخصوصاً در حواشی آن‌ها اشعار فراوانی دیده می‌شود که البته نام شاعران سراینده هیچ‌گاه در زیر ابیات ذکر نشده است. به جز چند مورد، در نامه‌های بررسی شده در این تحقیق، شعرهای ارسال شده سروده خود اسیران نیست، بلکه متعلق به شعرای بزرگ قدیم و گاه معاصر بوده است.

شعرهایی که در ماه‌های اولیه اسارت از سوی اسرا در نامه‌هایشان ذکر شده، برخاسته از حفظیات آن‌ها بوده است، اما از زمانی که صلیب سرخ، کتاب‌های حاوی اشعار را به اردوگاه‌های اسرا هدیه داد، به غنای شعری نامه‌ها

افزوده شد. این پژوهش به محتوای این اشعار و انگیزه گزینش آنها توسط اسرا یا خانواده‌هایشان، و همچنین، شناسایی شعرا و میزان تأثیرشان بر روحیات نویسندگان نامه‌ها می‌پردازد.

ادبیات اردوگاهی همواره به عنوان یکی از مهم‌ترین زیر شاخه‌های ادبیات دفاع مقدس شناخته شده است. زندان، حبس، اردوگاه، بازداشت‌گاه و هرمکانی که یک سرباز جنگی را در خود جای بدهد، بالطبع شاهد بروز ادبیاتی خواهد شد که آفرینندگان آن ترجیحاً همان زندانیان و بازداشت‌شدگان هستند.

ادبیات اردوگاهی و اسارت پیشینه‌ای همزاد با ادبیات پایداری در جهان دارد. سربازان جنگی یا مصلحان و منتقدان اجتماعی در زمان اسارت وقتی دیگر مجال نبرد رو در روی با دشمن را ندارند، برای حفظ آرمان‌هایشان جبهه‌ای دیگر می‌کشایند و در دل دشمن دست به خلق حماسه‌هایی می‌زنند که ثبت و ضبط آن در قوالب ادبی اعم از: فیلم، داستان، نمایشنامه، رمان و شعر و دیگر گونه‌های ادبی است، و همه این‌ها برون‌دادی دارند که ریشه اصلی آن همان ادبیات اردوگاهی یا اسارت است.

این تحقیق از میان انبوه مطالب و آثار مربوط به ادبیات اردوگاهی، به یکی از زیر شاخه‌های آن یعنی ادبیات اسارت و سپس به شاخه کوچکتری از ادبیات اسارت، یعنی بررسی محتوایی اشعار رد و بدل شده در نامه‌های اسرای ایرانی و خانواده‌هایشان می‌پردازد. ضرورت این پژوهش در ادبیات اردوگاهی به دو دلیل است: ۱- دستیابی به روحیات ادبی اسرای ایرانی از طریق تحلیل شعرهایی که برای نامه‌نگاری انتخاب کرده‌اند و کارکرد انواع شعر در تسکین آلام و دردهای ناشی از دوران اسارت. ۲- بازخوانی سبک شعری و مفاهیم آن و همچنین کمیّت و کیفیت اشعار و شناسایی شعرهای مورد علاقه اسرا، از حیث تأثیرگذاری و مهم‌تر از همه درس استقامت و پایداری (برای نسل‌های آینده).

۲-۱. پیشینه تحقیق

جمع‌آوری اشعار موجود در نامه‌های آزادگان به تفکیک زمان نگارش، نام فرستنده و نام شاعر و موضوع‌بندی اشعار و گاه ذکر سن و سال نویسنده، تاکنون انجام نشده است و این مقاله برای اولین بار سعی در دسته‌بندی آن‌ها دارد. البته ناگفته نماند در بعضی از پایان‌نامه‌های دانشگاهی به مقوله ادبیات اسارت به صورت محدود پرداخته شده و اشاره‌ای کوتاه به اشعار سروده شده اسرا داشته‌اند، اما به صورت خاص لزوماً کسی تاکنون به این موضوع نپرداخته است.

۳-۱. روش پژوهش

نگارنده این تحقیق در سال ۱۳۸۷ با شرکت در طرح ملی جمع‌آوری نامه‌های آزادگان که توسط دفتر ادبیات و هنر مقاومت حوزه هنری انجام می‌شد، شرکت نمودم و به سهم خود بیش از هزار و پانصد نامه از آزادگان استان کرمان را جمع‌آوری کردم. پس از پایان واحدهای درسی دوره دکتری ادبیات فارسی بر آن شدم تا با دستیابی به قریب ۸ هزار نامه از اسرای ایرانی که از سایر استان‌ها جمع‌آوری شده بود، تلاشی در حد توان به منظور بررسی و تحلیل ساختار و محتوای این اسناد ارزشمند انجام دهم. روش تحقیق در این پژوهش به طور عمده میدانی است و گاه به شکل کتابخانه‌ای و مبتنی بر نامه‌ها و کتاب‌های خاطرات آزادگان به انجام رسیده است.

۱-۴. یافته‌های پژوهش

بخشی از ادبیات اردوگاهی ایران در قالب نامه‌هایی که آزادگان به خانواده و دوستان خود نوشته‌اند، متجلی شده است. محدودیت حجم نامه‌ها که حداکثر در ۱۰ سطر باید سامان می‌یافت، سبب شد که اسرا با مراجعه به حافظه خود، از اشعار شاعران مشهور یا اشعار عامه و فولکلوریک بهره بگیرند تا بتوانند با حداقل کلمات حد اکثر احساسات و حالات خود را به مخاطبان انتقال دهند. به علاوه، برخی از آزادگان به دلیل برخورداری از ذوق و استعداد خدادادی در همین حجم کم، شاهکارهایی را به وجود آورده‌اند که هم بیانگر عمق اندیشه و احساسشان است و هم به دلیل استفاده آگاهانه از تخیل، دارای زیبایی‌های خاص همراه با ایجاز فوق العاده است. استفاده از شعر در متن نامه‌ها، از یک سو باعث زیبایی و طراوت آن‌ها شده و از سوی دیگر، بر عمق محتوا، تخیل و احساس آن‌ها افزوده است.

۲. بحث و بررسی

تا لحظه نگارش این پژوهش، از میان قریب به ۸۰۰۰ نامه قرائت شده که میان اسرای جنگ و خانواده‌هایشان در فاصله زمانی سال ۱۳۶۰ تا ۱۳۶۹ ارد و بدل شده، مورد مطالعه قرار گرفته‌اند، ۱۳۵ اسیر در نامه‌هایشان از شعر استفاده کرده‌اند و از این نامه‌ها ۱۹۱ بیت شعر استخراج شده است که به تفکیک دارای موضوعات زیر بوده‌اند:

الف- شعر هجران: ۱۰۴ بیت

ب- شعر عرفانی و مذهبی: ۴۲ بیت

ج- شعر صبر و استقامت: ۲۳ بیت

د- شعر تربیتی و اخلاقی: ۱۴ بیت

ه- شعر عامیانه: ۱۵ بیت

برخی از این اشعار از شعرای کلاسیک از جمله: حافظ، سعدی، مولوی، خیام، بیدل، هلالی جغتایی، سیف فرغانی، عراقی، ذوقی، توحیدی شیرازی، فروغی بسطامی، مهستی گنجوی، فایز، خواجه عبدالله انصاری، بابا طاهر است؛ و برخی دیگر، از شعرای معاصر از جمله: مهدی سهیلی، حبیب چایچیان، قاسم رسا و حسن مویدی است.

از منظر فراوانی شعر این شعرا در نامه‌های اسرای ایرانی و خانواده‌هایشان، بیشترین ابیات متعلق است به:

حافظ: ۴۵ بیت

سعدی: ۷ بیت

مولوی: ۵ بیت

و دیگر شعرا: کمتر از ۵ بیت

۲-۱. شعر هجران

فراق، دوری، هجران، دلتنگی، غربت و واژه‌های قریب به این معانی، در شعر پارسی بسیار پر کاربرد هستند. در دیوان حافظ ۶۰ بار، در دیوان سعدی ۱۵۸ بار، در دیوان خواجه کرمانی ۱۱۷ بار و در سایر مجموعه‌های شعری شاعران معاصر از این واژگان به وفور و بارها استفاده شده است.

شاید درد دوری، نشانه‌ای از بازگشت انسان به فطرت خویش باشد؛ زیرا انسان از اصل خویش یعنی اصالت بهشتی‌اش دور افتاده و خواهان بازگشت به آن است. این احساس جدایی و غربت، در دوران جدایی فرد از خانه و کاشانه و یاران، نمودی مضاعف پیدا می‌کند. از میان ۱۹۱ بیت نوشته شده توسط اسرای ایرانی، بیشترین اشعار دربرگیرنده محتوای هجران و دوری است.

اگرچه در ادبیات اردوگاهی جهان، اسرای ایرانی را می‌توان جزو مقاوم‌ترین اسرای جهان طبقه‌بندی کرد، اما درد هجران از وطن و عزیزان بنا به حکم عواطف انسانی، از ویژگی‌های بارز آنان نیز محسوب می‌گردد. نمونه‌ای از این دل‌تنگی‌ها در کتاب «ممد یزدی» چنین آمده است:

«اسارت می‌گذشت؛ اما تازه داشتم طعم واقعی اسارت را می‌چشیدم؛ چراکه در این ده روز یا این بیمارستان و آن بیمارستان بودم، و یا در راه، اما حالا که به مقصد اصلی یعنی اردوگاه‌ها رسیده بودم، سختی و تلخی اسارت را بیشتر احساس می‌کردم. درد ترکش و جراحت از یک طرف و سختی دوری از وطن و نزدیکان و آینده نامعلوم که در انتظارم بود، نیز از طرف دیگر برای من که ۱۷ سال بیشتر نداشتم، خیلی سخت و سنگین بود. از شدت درد و دل‌تنگی به یاد روضه موسی بن جعفر (ع) از زبان مرحوم کافی افتادم. از همان دوران نوجوانی به روضه‌های مرحوم کافی علاقه خاصی داشتم و نوارهای ایشان را گوش می‌دادم، به حدی که خیلی از روضه‌های ایشان را حفظ کرده بودم و حتی به سبک ایشان برای خودم می‌خواندم. پتو را روی سرم کشیدم و زیر لب آرام آرام روضه را به همان سبک زمزمه کردم:

بی‌تو گلزار جنان ای دوست زندان من است چون تو باشی در برم زندان گلستان من است

مونسیم در کنج زندان چون کسی جز دوست نیست محبس تاریک هارون باغ رضوان من است

این شعر را خوانده و به سبک کافی ادامه دادم: چهارده سال هی از این زندان به آن زندان! نمی‌دونم خدای نکرده تا حالا زندان کشیده‌اید یا نه، صبح تا شام این زندانیا دور سر هم جمع می‌شن، حرف می‌زنن، اما همین که غروب آفتاب می‌شه، تمام غم‌های عالم میاد رو دل این زندانی رو می‌گیره. یه وخت تو فکر میره، می‌گه خدا الان زن و بچه چه می‌کنن، آیا چیزی دارن یا نه...» (دهقانی فیروزآبادی، ۱۳۹۹: ۱۱۰).

در زیر ابیاتی با مضمون فراق و جدایی که از نامه‌های اسرا استخراج شده، آورده می‌شود:

وصال دوستان روزی ما نیست بخوان حافظ غزل‌های فراقی^۱

(حافظ، ۱۳۸۵: ۶۲۷)

اکنون تو دوری و من بی‌تو زنده ام سخت‌ا که آدمی است بر احداث روزگار^۲

(فرغانی، ۱۳۴۶: ۲۳)

شعرهای ذکر شده در نامه‌های مادران، از سوز و گداز خاص و اندوهی عمیق که ناشی از دل‌تنگی‌شان برای پاره‌تن‌شان است، خبر می‌دهد:

خواهم که تو ای پاره دل زنده بمانی چون ماه جهان‌تاب درخشنده بمانی^۳

(سهیلی، ۱۳۷۷: ۲۶)

در مورد سختی جدایی و درک آن، سخن حضرت علی(ع) در این باره کفایت می‌کند: «همانا جدایی از مرگ برای انسان دشوارتر است».

تَقُولُونَ أَنَّ الْمَوْتَ صَعْبٌ عَلَيَّ الْفَتَى مُفَارِقَةُ الْأَحْبَابِ بِاللَّهِ أَصْعَبُ^۴

(شعر منسوب به علی(ع))

آنچه در بین این نامه‌ها مشهود است، بیشتر اشعار به کار رفته در آنان از آن حافظ است که این نشان مأنوس بودن ایرانیان با غزلیات او است و اشعار حافظ دارای شاه‌بیت‌هایی است که در هر بیت آن ایجازی نهفته است و اسرا می‌توانستند با یک بیت مفاهیم گسترده‌ای را به مخاطب خویش انتقال دهند و این همان اعجاز شعر حافظ است.

یوسف گم‌گشته باز آید به کنعان غم‌مخور کلبهٔ احزان شود روزی گلستان غم‌مخور^۵

(حافظ، ۱۳۸۵: ۳۴۴)

هجران و جدایی از متعلقات دنیوی مقدمهٔ راه عشق است و در ادبیات اردوگامی، گذشتن از مال و فرزند راهی برای وصال به معشوق حقیقی است. اسیری که هدفی مقدس داشته باشد، به طور قطع با از دست دادن مال و جان و فرزند، اسیر هوس‌های زودگذر دنیا نخواهد شد.

عاشقی دانی چه باشد، بی دل و جان زیستن جان و دل در باختن بر روی جانان زیستن

سوختن در هجر و خوش بودن به امید وصال ساختن با درد و پس با بوی درمان زیستن^۶

(عراقی، ۱۳۷۵: ۲۵۶)

نه شکوفه‌ای نه برگی، نه ثمر، نه سایبانی همه حیرتم که دهقان به چه قصدکشت ما را؟^۷

(هدایت به نقل از اردستانی، ۱۳۸۹: ۹۰)

درد هجران، درد جانکاه و جانگدازی است؛ به همین جهت به شمع تشبیه می‌شود؛ زیرا همان‌طور که شمع با سوختن به تباهی نزدیک می‌شود، هجران نیز تباهی عمر و جان را در پی دارد؛ اما در این میان، خصوصیت روشنی بخشی سبب تحمل درد و لذت سوختن می‌گردد.

حالت سوخته را سوخته‌دل داند و بس شمع داند که جان دادن پروانه ز چیست^۸

(توحیدی شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۵)

ای ز دردت خستگان را بوی درمان آمده یاد تو مر عاشقان را راحت جان آمده

صد هزاران عاشق سرگشته بینم بر امید در بیابان غمت تکبیرگویان آمده

سینه‌ها بینم ز سوز هجر تو بریان شده دیده‌ها بینم ز درد عشق بریان آمده

(انصاری، ۱۳۸۶: ۲۸)

هجرت پیامبر اسلام (ص) از مکه به مدینه و دل‌کندن از خانه و کاشانه و تحمل سختی‌ها همگی مظهر و نشانهٔ پایداری و استقامت در دین است و این که صبوری در دوری از وطن و خانواده می‌تواند یکی از نشانه‌های دینداری و ادب اردوگامی باشد.

باغ نیرنگ جنونم نیست آسان بشکفتد خون خورد صد شعله تا داغی به سامان بشکفتد^۹
(دهلوی، ۱۳۹۹: غزل ۱۲۷۲)

دوران بقا چو باد صحرا بگذشت تلخی و خوشی و زشت و زیبا بگذشت^{۱۰}
(سعدی، ۱۳۸۱: ۶۲)

بسوز ای عشق جان و پیکر از من نماند تا که جز تو دیگر از من
بسوزان هر طریقی می‌پسندی که آتش از تو و خاکستر از من
به بال خود پریدم من در این دام بسوزان در قفس بال و پر از من
بکش چون صید و در خونم بغلطان تماشا کردن از تو پرپر از من
بزن تیری به چشم نازنینم که تا غیر از تو چیزی را نبینم^{۱۱}
(فرخی، ۱۳۹۹: ۲۱۵)

خوشا روزی که دیدار تو بینم گل و سنبل ز رخسار تو چینم
بیا بنشین که تا بینم شب و روز جمالت ای نگار نازنینم
غم عشقت بیابون پرورم کرد هوای وصل بی بال و پرم کرد
به مو گفתי صبوری کن صبوری صبوری طرفه خاکی بر سرم کرد
مو که افسرده‌حالم چون ننالم شکسته پر و بالم چون ننالم
همه گویند فلانی ناله کم کن تو آبی در خیالم چون ننالم
خداوندا قلم یک رو بگردان شب تار است به من مهتو بگردان
مراد و مطلبی که داره مادر اگر چرخ و فلک از نو بگردان^{۱۲}
(فایز دشتستانی، ۱۳۸۰: ۳۸)

شاید اسارت در دست دشمن برای یک اسیر و مجاهد فی سبیل الله، غنیمت باشد؛ زیرا سبب شده که او از دست هواهای نفسانی رهانیده شود و غلّ و زنجیر زندان باعث شده که او گرفتار زنجیرهای پیچ در پیچ تعلقات دنیوی و ازدهای نفس نشود.

پروانه صفت چشم به تو دوخته بودم پروانه صفت چشم به تو دوخته بودم
خاکستر جسمم به سر شمع فروریخت این بود وفایی که من آموخته بودم^{۱۳}
(اصفهانی، ۱۳۴۴: ۳۷۱)

چون که گل رفت و گلستان شد خراب بوی گل را از که جویم، از گلاب^{۱۴}
(مولوی، ۱۴۰۰، دفتر اول، بخش ۳۳)

در نامه‌های شهدا گلچینی از بهترین اشعار شعرا نهفته است که از مجموع آن‌ها می‌شود آلبوم رنگارنگی را پدید آورد.

با صد هزار جلوه برون آمدی که من با صد هزار دیده تماشا کنم تو را^{۱۵}
(فروغی بسطامی، ۱۳۳۶: ۱)

آن روز که توسن فلک زین کردند
 آرایش مشتری و پروین کردند
 این بود نصیب ما ز دیوان قضا
 ما را چه گنه قسمت ما این کردند^{۱۶}
 (گنجوی، ۱۹۸۵: ۴۳)
 چه بگویم که دل از داغ جدایی خون است
 به زبان راست نیاید ز که حد بیرون است
 تو ندانی که چه کرد از غم یوسف یعقوب
 دوری ما و شما نیز بدین مضمون است^{۱۷}
 (ناشناس)

وقتی یک همسر به همدم خویش هجران‌نامه می‌نویسد، از یکی شدن عاشق و معشوق که نهایت عشق است، سخن می‌گوید:

باز آی، که از جان اثری نیست مرا
 مدهوشم و از خود خبری نیست مرا
 خواهم که به جانب تو پرواز کنم
 امّا چه کنم بال و پری نیست مرا^{۱۸}
 (هلالی جغتایی، ۱۳۶۸: ۲۱۳)

بسیاری از شعرهای که شاعر آن‌ها ناشناس است، بویی از شعر فولکلور دارند و شاید هم سروده خود اسرا یا والدین آن‌ها باشد که سوز و گداز خود را با ترنمی از جنس شعر بیرون داده‌اند که هر کدام زیبایی خاص خود را دارند؛ گاهی با زبان پدران از گلی سخن می‌گویند که سال‌ها در انتظار به ثمر نشستن میوه دردانه خویشند:

سال‌ها شب‌ها نخواییدم ز عشقت تا سحر
 باغبان بودم گلی بودی به باغم پر ثمر
 بود امیدم بگیری دستم ای رعنا پسر
 کی شود روزی در آغوشت بگیرم ای پسر^{۱۹}
 (ناشناس)

و گاهی برای تسکین خویش روزه مصائب امام حسین(ع) را بر زبان جاری می‌کند:

ای روح تو باغ لاله‌زارم
 ای قد تو سرو جویبارم^{۲۰}
 (ناشناس)

و گاهی با استفاده از زبان رمز و حروف ابجد سعی می‌کردند منظور خود به دیگران بفهمانند:

یا رب آن غایب چه روزی پرده از رخ افکند
 تا کند اجرا در عالم عین و دال و لام را^{۲۱}
 (ناشناس)

و گاهی اسیر خود شاعر می‌شود و با زبان مرثیه، سخنانی بر زبان جاری می‌کند که اشک را بر چشمان هر خواننده‌ای جاری می‌سازد:

«به تند باد بگویند دیگر بس است وزیدن، به سیلاب بگویند دیگر بس است دویدن، به ابرها بگویند دیگر بس است پوشیدن، ز دشت خشک رمیدن به دریاها رسیدن، که زندگی زیباست، پر ز گهر و زیباست، اما نه برای همه، نه برای همه» (شعر از اسیر مجید هرندی).

به روایت کتاب‌های خاطرات آزادگان و به گواهی هزاران نامه قرائت شده از اسرای جنگ ایران و عراق در جریان این تحقیق، اسرای ایرانی در اردوگاه‌ها و زندان‌های کشور عراق به درجات بالایی از عرفان و معنویت رسیده بودند. ابیات زیر که در نامه‌های اسرا ثبت و ضبط شده، خود نشانگر روحیه عرفانی اسرای ایرانی است.

حسن تاجیک (یکی از اسرای ایرانی) حالات عرفانی خود را در یکی از نامه‌هایش چنین منعکس می‌کند:

«علی جان سلام، عصر روز دوم شهریورماه شمسی مطابق با ۱۹ ذی‌الحجه ساعت ۲۰ دقیقه به ۷ است. عن‌قریب است که خورشید وجود مبارکش را به پهنه مغرب برساند و خود را در وراء زمین پنهان سازد که نورش کم و کاستی بشود و وقت شفق را نزدیک سازد و فرصت را مهیا از برای آنان که قلب و روحشان در انتظار رسیدن این وقت محترم است، از برای ذکر حق و آرامش روح خود. حرف‌ها و گفته‌ها و حدیث‌ها و سخن‌ها در بازار ما فت و فراوان، اما از عمل گو که آرایش در بساطم کمیاب، نه، بهتر بگویم: مغازه دل ما بویی از این کالا نبرده و بر خود ندیده. حال که چنین است، به ناچار و جلوی فعالیت نوک قلم را گرفته و شما را به خدا می‌سپارم.» (از نامه‌های اسیر حسن تاجیک شیر، اردوگاه عنبر).

در این سطرها حالات عرفانی یک اسیر کاملاً مشهود است. نویسنده این سطور در زمان نگارش، ۲۱ ساله بوده و به دلیل اصابت ترکش خمپاره، پای چپش از بالای زانو شکسته و مدت‌ها در بیمارستان اردوگاه بستری بوده است. توصیف لحظه‌های انتظار برای غروب خورشید و فرارسیدن وقت نماز به زیبایی صورت گرفته است. او از واژه «وقت محترم» که ابداع خودش است، استفاده کرده. اوج لذت بردن از نماز و مناجات در نوشته این اسیر ۲۱ ساله پیدا است، نماز برای او عین آرامش روح است. تشبیه دل به مغازه‌ای بی‌کالا از نکات جالب این نامه است. در نامه نویسنده این سطور (در دوران اسارت) که گاه زمانی دل از دنیای دون کنده بود و سعی در دست یافتن اسرار عالم دیگر داشت، چنین معانی ظریفی نهفته است:

«آری عمر سپری می‌شود و با هر نفس قدمی به سوی مرگ نزدیک‌تر می‌شویم، مرگی که بی‌شک گریبان همه ما را خواهد گرفت و دنیای وسیع را برایمان سوراخ گور می‌کند. آخرت نزدیک می‌شود و دنیا با همه زیب و زیورهایش پشت سر می‌ماند و این ماییم که در امواج خروشان غوطه‌ور هستیم و ساحل نجات را جستجو می‌کنیم. به امید روزی که بر کشتی شهادت سوار شده و از امواج ویرانگر دنیا دور و بر ساحل بهشت فرود آییم» (یوسف‌زاده، اردوگاه رمادی، تاریخ ۶۳/۸/۲۰).

شعرهای عارفانه اشعاری هستند که شاعران عارف برای بیان معانی عرفانی با زبان رمز و اشاره به سبکی ویژه در قالب‌های شعری - به‌خصوص غزل - ارائه می‌کنند. این نوع شعر از اشارات عرفانی و سیروسلوک برای رسیدن به معشوق حقیقی یعنی خداوند مملو است.

به سوی خسته حالان کن نگاهی	الهی بی‌پناهان را پناهی
که دل بی‌رهنما افتد به چاهی	دل سرگشته‌ام را رهنما باش
گدایی، دردمندی، عذرخواهی	نهاده سر به خاک آستانت
امیدی همچو یعقوب خدایی	امید لطف و بخشش از تو دارم
ز پا افتاده از بار گناهی	تهیدستی که با اشک ندامت

(قاسم رسا، شاعر معاصر)

الهی سینه‌ای ده آتش افروز
در آن سینه دلی و آن دل همه سوز
هر آن دل را که سوزی نیست دل نیست
دل افسرده غیر از آب و گل نیست
(وحشی بافقی، ۱۳۴۷: ۵)

در شعر عرفانی تشییع، شناخت امام حسین (ع) و مکتب او راهی برای وصال به معشوق حقیقی دانسته شده، و جهاد و اسارت نشانه‌ای از جهاد و اسارت اوست.

خوشا جانی که جانانش حسین است
خوشا جانی که درمانش حسین است
بُود فرمان‌روای کشور دل
خوشا ملکی که سلطانش حسین است
به چرخ دین، نجوم بی‌شماری است
ولی ماه درخشانش حسین است
نگردد محفل اسلام، تاریک
بلی، شمع شبستانش حسین است
به نامش دفتر توحید، مفتوح
خوش آن دفتر که عنوانش حسین است^{۲۲}
(سید رضا موید، شاعر معاصر)

خداوند متعال در آیات گوناگون این حقیقت را برای ما بازگفته است که همه جهان هستی و از جمله انسان، به عالم بالا بازخواهند گشت و فرجام تمامی امور و پایان زندگی به سوی خداوند و از آن اوست:
«وَإِلَى اللَّهِ عَاقِبَةُ الْأُمُورِ؛ و فرجام کارها به سوی اوست»، (لقمان / ۲۲). «وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ؛ و [همه] کارها به سوی خدا بازگردانده می‌شود»، (آل عمران / ۱۰۹).

مرغ باغ ملکوتم نی‌ام از عالم خاک
چند روزی قفسی ساخته‌اند از بدنم^{۲۳}
(مولوی، ۱۴۰۰)

کیست که اندر پی سودای تو نیست
عاشق چهره زیبای تو نیست
ماه رویی نبود در صف عشق
که سراسیمه و شیدای تو نیست^{۲۴}
(ناشناس)

بر این اساس هدف، غایت، فرجام و آرمانی که اسلام برای بشر تصویر کرده است، فقط خداست و بس. آدمی با جدا شدن از اصل و حقیقت خویش که همان «روح خدا» است، دوباره به سوی خداوند در حرکت است و در واقع تمامی جهان به سوی آن هدف در سیلان و جریانند و ما چه بخواهیم، چه نخواهیم، چه بدانیم و چه ندانیم رو به سوی آن هدف و غایت داریم. هدفی که ماوراء زندگی و عالم مادی، بلکه محیط بر عوالم بالاتر، برتر و دیگر است. بنابراین، هدف از زیستن آدمی در این دنیا، بازگشت مختارانه و آزادانه اوست به اصل خویش؛ و این عبارت است از حرکت و صعود و بازگشت به سوی خداوند. و برای کسی که می‌خواهد روح او آزاد از تعلقات نفس، به سوی حق بازگردد زندان و اسارت دنیوی عین آزادگی است.

گنج باد آورده را من در فقیری یافتم
نعمت آزادگی را در اسیری یافتم^{۲۵}
(سعدی، ۱۴۰۰)

برای یک مسلمان، ساییدن پیشانی بر زمین و تعظیم برای غیر خدا، ننگ است و عبادت و خالصانه‌ترین نیایش‌ها از کسی برمی‌آید که دنیا را در حکم زندان ببیند و خواسته باشد روح خود را از این زندان رها سازد. و زندان دنیوی و اسارت نیز می‌تواند از وسایل تهذیب نفس باشد.

مسلمانی که داند رمز دین را
اگر گردون به کام او نگرود
نساید پیش غیر الله جبین را
به کام خود بگرداند زمین را^{۲۶}
(لاهوری، ۱۳۸۹: ۲۵)

بیا تا بر آریم دستی ز دل
که نتوان برآورد فردا ز گل^{۲۷}
(سعدی، ۱۳۸۳: ۳۶۶)

شکسته‌دل شدن سرچشمه خالصانه‌ترین نیایش‌هاست و عزلت‌نشینی و گوشه‌زندان برگزیدن از مقدمات شکسته دلی است. در بعضی از نامه‌های شهدا و اسرا و جانبازان، خالصانه‌ترین نیایش‌ها نهفته است. مناجات‌نامه محمدابراهیم غفاریان که ظاهراً در آستانه ماه مبارک رمضان سروده شده، از این دست است:

یا رب یا رب به کریمی تو
یا رب ز کرم از راه وفا
به صفات و کمال و رحیمی تو
بنما تو قبول این طاعت ما
به به که اذا جاء رمضان
فرموده رسول ماه رمضان
ای پیرو دین ای مرد خدا
برخیز که تویی مهمان خدا
برخیز و ببین زین دار فنا
برخیز و ز جا این خواب گران
الهی آدمم با آه و زاری
در این ماهی که تو مهمان‌نوازی
تو که ناظم بر این نظم جهانی
تو که عالم به غیب و آشکاری
تو که نیکو صفات و ذوالجلالی
الهی خالقا پروردگارا
پس از آن که به حق کردی هدایت
به حق حرمت نور نبوت
من ذاکر و دوستان در اسارت
به نور حکمتت بنما هدایت

۲-۳. شعر استقامت

استقامت اسرای ایرانی در برابر درد غربت و مهم‌تر از آن، در مقابل شکنجه‌های فیزیکی قابل ستایش است. خاطرات مکتوب آزادگان مشحون از شرح این ظلم‌ها و استقامت‌هاست. استقامت اسرا از دو حیث بود: ۱- بدنی و جسمی ۲-

روحی و اعتقادی. استقامت جسمی انسان‌ها برگرفته از استقامت و پایداری روحی و اعتقادی آن‌ها و نشأت گرفته عظمت روحی آن‌هاست. حمید اکبرنیا، اسیر ۱۵ سالهٔ دزفولی، در کتاب «تبسم اشک‌ها» شرح استقامت خود را در برابر سرباز غول‌پیکر عراقی چنین آورده:

«سرباز عراقی پرسید: این خودکار را چه کسی به تو داده؟ اگر اسمش را بگویی همین الان از انفرادی آزادت می‌کنم. گفتم: من این‌ها را از کسی نگرفته‌ام، زیر درخت توی حیاط پیدایشان کردم. بعد از زدن چند سیلی به صورتم که اولی توسط سرباز سیه‌چردهٔ عراقی - سلیمان - به صورتم نواخته شد و مرا چند متر عقب‌تر پرت کرد، افسر عراقی دستور داد تا چوب فلک را بیاورند. پاهایم را در سیم میانی فلک قراردادند و سیم را پیچاندند تا پاهایم محکم به چوب فلک بچسبند، بعد ۵ سرباز عراقی با کابل‌های کلفت شروع به زدن به کف پاهایم کردند...» (اکبرنیا، ۱۳۸۹: ۷۵).

در لابه‌لای نامه‌های اسرای جنگ، شعرهایی دیده می‌شود که به طرز عجیبی خبر از روحیهٔ بالا و اوج صبر و پایداری آن‌ها می‌دهد. این اشعار بیشتر با مضمون صبر، رضا، استقامت، توکل و این دست مفاهیم همراه است. در کمتر نامه یا شعری از اسرای ایرانی می‌شود علائم سستی و عجز و ناشکیبایی پیدا کرد.

در ره منزل لیلی که خطرهاست در آن شرط اول قدم آن است که مجنون باشی^{۲۸}

(حافظ، ۱۳۸۵: ۶۲۳)

سعدیا گر بکند سیل فنا خانهٔ عمر دل قوی‌دار که بنیاد بقا محکم از اوست^{۲۹}

(سعدی، ۱۴۰۰)

این بدن را من به صبر اقناع کردم لاجرم روزگارم سخت‌تر بودی اگر صبرم نبود^{۳۰}

(ناشناس)

مشکلی نیست که آسان نشود مرد باید که هراسان نشود^{۳۱}

(ناشناس)

معمولاً عشق با صبر نمی‌سازد. آن دم که عشق زاده شود، صبر می‌میرد؛ اما از سوی دیگر، صبوری از شرایط مهم راه و رسم عشق‌بازی است. باید توجه داشت که آن صبری که می‌میرد، صبر در فراق معشوق است، اما آن صبری که باید باشد، صبر و تحمل در برابر مشکلات توان‌فرسای عشق است. آری چنین صبری نشان صداقت عاشق و اصالت عشق است. و لذا هر عاشقی از تهمت ناشکیبایی، سخت‌گریزان است:

به تیغم گر کشد دستش نگیرم وگر تیرم زند منت پذیرم

کمان ابرویت را گو بزن تیر که پیش دست و بازویت بمیرم

غم گیتی گراز پایم درآرد به جز ساغر که باشد دستگیرم

(حافظ، ۱۳۸۵: ۴۵۰)

در بیابان گر به شوق کعبه خواهی زد قدم سرزنش‌ها گر کند خار مغیلان غم مخور^{۳۲}

(همان: ۳۴۴)

لازمه پی بردن به اسرار عشق، سر دادن در راه معشوق حقیقی است و آزمایش استقامت و مردانگی انسان در راه عشق، با جان سنجیده می‌شود:

ای دل از خواهی که مرد ره شوی وز رموز عاشقان آگه شوی
همچو اسماعیل زیر تیغ دوست سر بده تا چون خلیل الله شوی^{۳۳}
(ناشناس)

پایندگی همیشگی انسان در «موتوا قبل ان تموتوا» قرار داده شده است:

آزمودم، مرگ من در زندگی ست چون رهم زین زندگی، پایندگی ست^{۳۴}
(مولوی، ۱۴۰۰، دفتر سوم)

امید انسان در سختی‌ها باید به خداوند باشد و فراخواندن خود و اطرافیان به صبر و استقامت و خویشن‌داری و توکل بر خداوند از مظاهر ادبیات پایداریست و این‌که نگه‌دار حقیقی خداوند است.

شب تاریک و سنگستان و سرمست قدح از دست مو افتاد و نشکست
نگه‌دارنده‌اش نیکو نگه داشت وگرنه صد قدح نفتاده بشکست^{۳۵}
(بابا طاهر، ۱۳۶۱: ۲)

یا رب نظر تو بر نگرود برگشتن روزگار سهل است^{۳۶}
(ناشناس)

گر نگهدار من آن است که من می‌دانم شیشه را در بغل سنگ نگه می‌دارد^{۳۷}
(واقف، ۱۳۸۸: ۴۵)

امید زنده بودن را باید از خدا داشت؛ زیرا اوست که به درختان خشک زندگی می‌بخشد و به مردگان جان می‌دهد. نتیجه استقامت تن، بهار جان خواهد بود. همان است که می‌گویند شهدا همیشه زنده‌اند، اگرچه از نظر جسمانی مرده به نظر می‌رسند؛ اما زنده حقیقی آنانند و ما مردگانیم به ظاهر زنده. و توصیف خلیل جبران، شاعر ادبیات پایداری، در این زمینه چه زیباست:

«فی قلب کل شتاء ربیع نامض و وراء کل لیل فجر باسم»^{۳۸}

در دل هر زمستانی، بهاری زنده و به دنبال هر شب تیره، طلوعی زیبا نهفته است.

(جبران خلیل جبران، ۱۳۹۴: ۷۷)

۲-۴. شعر اخلاقی - تربیتی

اشعار اخلاقی رد و بدل شده در نامه‌ها عمدتاً از سوی اسرا فرستاده شده است. اسرای ایرانی به‌خصوص قشر نوجوان و جوانشان که به اقتضای محیط زندان، غرق در دنیای پاکی و طهارت روح و خودسازی شده‌اند، ایمان و اعتقاد و اخلاق خود را در قالب شعر برای اعضای خانواده و دوستانشان در ایران تبلیغ می‌کردند.

مبارزه با هوای نفس، تفکر پیرامون مرگ و معاد، ذم دنیا و دنیاپرستی، ترویج حجاب اسلامی، علم و علم‌اندوزی و بسیاری معارف اخلاقی دیگر، موضوع این شعر هاست.

ای دل تو چرا از این جهان بی‌خبری هر صبح و پسین در طلب سیم و زری

سرمایه تو در این جهان یک کفن است آن هم به گمانم ببری یا نبری^{۳۹}
 (ناشناس)

ای زن به تو از فاطمه این گونه خطاب است ارزنده‌ترین زینت زن حفظ حجاب است^{۴۰}
 (ناشناس)

چنین گفت پیغمبر راستگوی ز گهواره تا گور دانش بجوی^{۴۱}
 (فردوسی، ۱۳۹۹)

بنی آدم از علم یابد کمال نه از حشمت و جاه و مال و منال
 چو شمع از پی علم باید گداخت که بی‌علم نتوان خدا را شناخت^{۴۲}
 (سعدی، ۱۴۰۰)

امام علی (ع) درباره نیک‌رفتاری می‌فرماید: «أَصْلِحِ الْمُسَىءَ بِحُسْنِ فِعَالِكَ، وَ دَلَّ عَلَى الْخَيْرِ بِجَمِيلِ مَقَالِكَ»: «با رفتار نیک خود بدکار را اصلاح کن و با گفتار نیکویت به سوی خوبی رهنمون باش» (ری‌شهری، ۱۳۹۵، ج ۱۵: ۲۱۶). ادبیات اردوگاهی مظهر نیک‌رفتاری و نیک‌پنداری و نیک‌گفتاری است.

روزی که تو آمدی به دنیا عریان جمعی به تو خندان و تو بودی گریان
 کاری بکن ای دوست که وقت رفتن جمعی به تو گریان و تو باشی خندان^{۴۳}
 (ناشناس)

۲-۵. شعر عامه

اشعار عامه نوعی از ادبیات منظوم شفاهی است که از فرهنگ عامه و احساسات و تجربیات و اصول اخلاقی مردم نشأت گرفته است. این دست اشعار که غالباً نام سرایندگانشان معلوم نیست، بخشی از شعرهای نامه‌های اسرا را تشکیل می‌دهند که گاه از دایره وزن و قافیه هم بیرونند.

اول از روی ادب ای گل بی‌خار سلام دوم ای غنچه میان گل و گلزار سلام^{۴۴}
 (ناشناس)

ای نامه که می‌روی به سویش از جانب من ببوس رویش
 نمک در نمکدان شوری ندارد دل من طاقت دوری ندارد
 مرکب در قلم مانند آب است خجالت می‌کشم خطم خراب است
 گل سرخ سفید و ارغوانی فراموشم نکن تا می‌توانی
 اگر من بد نوشتم خوب بخوانید اگر من شب نوشتم روز بخوانید^{۴۵}
 (ناشناس)

یا رب نگاه کسی با کسی آشنا نکن گر می‌کنی لطفی کن و از هم جدا نکن^{۴۶}
 (ناشناس)

اشعار عامه، حاصل میراث کهنی است که در طول قرن‌ها از گذشتگان به آیندگان و از نسلی به نسل دیگر رسیده و توسعه و تحول یافته است. این اشعار حاصل ناب‌ترین احساسات هستند و از آداب و رسوم روستاییان و باطن زلال آنان سخن می‌گوید و اشعار باباطاهر عریان و فایز دشتستانی نمونه‌ای از این دسته اشعار است که در ادبیات اردوگاهی و ترنم اسرا جا باز کرده است و در خلوت تنهایی خویش، این اشعار را سر می‌دهند و به نوعی داروی آرام‌بخش و تسکین‌دهنده درد جدایی اسرا محسوب می‌گردد و بیانگر آن است که در ادبیات اردوگاهی، همه نوع شعر از شعر فاخر گرفته تا شعر عامه وجود دارد.

نویسم نامه‌ای دوری به دوری	برای داداش ناخن بلوری
پدر خوب است که مادر نازنین است	برادر میوه روی زمین است
خوشا روزی که با هم می‌نشستیم	قلم در دست و کاغذ می‌نوشتیم
اگر پروانه بودم می‌پریدم	سر ساعت به خدمت می‌رسیدم
به صحرا بنگرم صحرا تو بینم	به دریا بنگرم دریا تو بینم
به هر جا بنگرم کوه و در و دشت	نشان از قد رعنا تو بینم ^{۴۷}

(فایز، ۱۳۸۰: ۴۸)

۳. نتیجه‌گیری

ادبیات اردوگاهی، شاخه‌ای از ادبیات مقدس پایداری است. و نامه‌های آزادگان دربرگیرنده اشعاری بدین مضامین هستند: ۱- آزادگی واقعی در رهایی جان تعبیه شده است. ۲- هجران و جدایی از مال و فرزند، اولین سختی راه عشق و سر باختن آخرین سختی آن است. ۳- اسیری که هدف مقدسی داشته باشد، اسیر هوی و هوس‌های دنیوی نخواهد شد. ۴- جهاد و اسارت در شعر عرفانی تشییع، نشانه‌ای از جهاد و اسارت مکتب امام حسین (ع) است. ۵- اشعار عرفانی ناب، حاصل شکسته‌دلی است و خالصانه‌ترین نیایش‌ها در مناجات‌نامه اسرا به نگارش درآمده است. ۶- زندان و اسارت می‌تواند از وسایل تهذیب نفس باشد. ۷- استقامت و پایداری جسمانی نتیجه استقامت و پایداری روحی و اعتقادی است. ۸- شعرهای اخلاقی و تربیتی اسرا با مذمت دنیا و دنیاپرستی، حجاب، ناموس‌پرستی، وطن‌دوستی، علم‌اندوزی، معاد و ... همراه است. و اینکه ادبیات اردوگاهی، گوشه‌ای ناب از تاریخ ادبیات فراموش شده یک ملت به شمار می‌آید که تعداد زیادی از مردم در ادوار مختلف درگیر آن بوده و آن را به وجود آورده‌اند و قطعاً تاریخ ادبیات پایداری آن ملت به حساب خواهد آمد.

یادداشت‌ها

۱- ذکر شده در نامه عابد موسی اکبری. رمادی، ۱۳۶۴/۳/۱

۲- همان.

۳- در نامه مادر محمد حسینی‌نسب، ۱۳۶۲/۱۰/۲۱

۴- در نامه مجید رنجبر

۵- به کار برده شده در نامه پدر حمید انصاری: ۱۳۶۴/۱۰/۱۲

۶- علی فصیحی هرنندی، برادر اسیرمجید هرنندی.

- ۷- همان.
- ۸- محمد اسماعیل‌زاده، ۱۳۶۲/۷/۱۱
- ۹- به کار برده شده در نامه حسین بهزادی، ۱۳۶۴/۷/۲۱
- ۱۰- همان.
- ۱۱- شعر ارسالی توسط خطیب مشهور شیخ حسین انصاریان در نامه برای اسیر عزیزالله فرخی حبیب چایچیان.
- ۱۲- پدر اسیر حسین صادقی، ۱۳۶۲/۱۱/۲.
- ۱۳- قید شده در نامه غلامعباس کمالی، ۱۳۶۱/۶/۲۴.
- ۱۴- همان.
- ۱۵- همان.
- ۱۶- همان: ۱۳۶۳/۳/۹
- ۱۷- همان: ۱۳۶۰/۴/۲۹.
- ۱۸- قید شده در نامه ساره محمودی ۱۳۶۵/۴/۱۷، همسر اسیر علی مهدی‌پور.
- ۱۹- پدر اسیر محمد حسینی نسب خطاب به پسر ۶۲/۳/۷.
- ۲۰- پدر محمد حسینی نسب، ۱۳۶۲/۱۰/۲۱، شعر برگرفته از یک نوحه است در رثای حضرت علی‌اکبر.
- ۲۱- همان: ۱۳۶۲/۳/۲۸.
- ۲۲- ذکر شده در نامه اسیر یعقوب هادی‌زاده
- ۲۳- حسین بهزادی، ۱۳۶۱/۱۲/۲۴
- ۲۴- عابد موسی‌اکبری، ۱۳۶۳/۱۱/۶
- ۲۵- مجید هرنیدی ۱۳۶۳/۶/۲۸
- ۲۶- خانواده به غلامعباس کمالی
- ۲۷- حسن خالقی
- ۲۸- ذکر شده در نامه برادر اسیر عابد موسی‌اکبری خطاب به او
- ۲۹- همان
- ۳۰- قید شده در نامه حسین بهزادی ۱۳۶۷/۹/۱۶.
- ۳۱- همان.
- ۳۲- حبیب علی اکبرزاده یزدانی
- ۳۳- ذوالفعلی موسی‌اکبری پدر اسیر عابد موسی‌اکبری ۱۳۶۴/۹/۲۵
- ۳۴- پدر به اسیر حامد موسی‌اکبری
- ۳۵- همان.
- ۳۶- پدر به اسیر حامد موسی‌اکبری.
- ۳۷- احمد یوسف‌زاده ۱۳۶۲/۷/۱
- ۳۸- عبدالامیر افشین‌پور یک ماه قبل از آزادی ۷ خرداد ۱۳۶۹
- ۳۹- نورعلی خادمی - موصل ۱۳۶۳/۲/۱۰
- ۴۰- قاسم یوسفی، ۱۳۶۲/۱/۲۴
- ۴۱- همان.
- ۴۲- اسیر عابد موسی‌اکبری، ۱۳۶۴/۹/۷

۳۳ - ابوالفضل نادى به محمد اسماعيل زاده، ۱۳۶۳/۶/۲۳

۴۴ - نامه ناصر حيدرى، ۱۳۶۲/۱/۱۱

۴۵ - ذکر شده در نامه عابد موسى اکبرى، رمادى، ۱۳۶۴/۳/۱

۴۶ - موصل - مجيد هرندي، ۱۳۶۴/۸/۵

۴۷ - خواهر اسير يعقوب هادى زاده

منابع

الف - کتاب‌ها

قرآن کریم.

اصفهانى، محمد عاشق. (۱۳۴۴). *ديوان*. به كوشش حسين مگى. تهران: تهران: انتشارات علمى.

اكبر نيا، عبدالحميد. (۱۳۸۹). *تبسم اشك‌ها*. چاپ اول. قم: ناشر مؤسسه پیام آزادگان.

افراز، بهجت. (۱۳۹۰). *چشم تر*. چاپ اول. قم: انتشارات پیام آزادگان.

انصارى، خواجه عبدالله. (۱۳۸۶). *مناجات‌نامه*. تهران: زوآر.

توحيدى شيرازى، ميرزا محمد. (۱۳۶۲). *ديوان*. شرح حبيب الله فضايلى. اصفهان: انتشارات مشعل.

جبران، خليل جبران. (۱۳۹۴). *مجموعه آثار جبران خليل جبران*. مترجم سيمين پناهى. تهران: نگاه.

حافظ، شمس الدين محمد. (۱۳۸۵). *ديوان غزليات حافظ*. به كوشش خليل خطيب رهبر. چاپ چهارم. تهران: صفى على شاه.

دشتستانى، فايز. (۱۳۸۰). *دو بيتى‌هاى فايز دشتستانى*. شرح محمد صمصامى و مسعود منتظرى. تهران: نقش جهان مهر.

دهقانى فيروزآبادى، محمد. (۱۳۹۹). *ممد يزدى*. قم: ناشر مؤسسه پیام آزادگان.

رودكى، جعفر بن محمد. (۱۳۶۸). *رودكى*. چاپ بيست و سوم. تهران: صفى على شاه.

رى شهرى، محمد. و جمعى از نويسندگان. (۱۳۹۵). *دانشنامه قرآن و حديث*. جلد ۱۵. قم: دارالحدیث.

سعدى، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۱). *دامنى از گل (گزیده گلستان سعدى)*. توضیح غلامحسین یوسفی. چاپ دهم. تهران: سخن.

سعدى، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۳). *در آرزوى خوبى و زيبايى (گزیده بوستان سعدى)*. توضیح غلامحسین یوسفی. چاپ نهم. تهران: سخن.

سعدى، مصلح بن عبدالله. (۱۴۰۰). *غزليات سعدى*. تهران: ققنوس.

سهيلى، مهدى. (۱۳۷۷). *گنج غزل*. تهران: سنایى.

عراقى، فخرالدين ابراهيم. (۱۳۷۵). *كليات عراقى*. تصحيح سعيد نفيسى. تهران: انتشارات سنایى.

فرخى، عزيز الله. (۱۳۹۹). *مست و سنگستان*. چاپ اول. تهران: نشر بعثت.

فردوسى، ابوالقاسم. (۱۳۹۹). *شاهنامه*. تهران: علم.

فرغانى، سيف. (۱۳۴۶). *ديوان*. مصحح ذبيح الله صفا. تهران: فردوس.

فروغى بسطامى، ميرزا عباس. (۱۳۳۶). *ديوان*. به كوشش حسين نجفى. تهران: مؤسسه مطبوعاتى اميركبير.

گنجوى، مهستى. (۱۹۸۵). *رباعيات*. باكو: يازيچى.

لاهورى، اقبال. (۱۳۸۹). *كليات اقبال*. با مقدمه احمد سروش. تهران: سنایى.

مولوى، جلال الدين محمد. (۱۴۰۰). *مثنوى معنوى*. تصحيح رينولد نيكلسون. تهران: ققنوس.

واقف، ملا پناه. (۱۳۸۸). *ديوان اشعار تركى*. تهران: اختر.

وحشی بافقی، شمس‌الدین. (۱۳۴۷). *دیوان*. شرح حسین نخعی. تهران: امیرکبیر.

هلالی جغتایی، بدرالدین. (۱۳۶۸). *دیوان*. شرح سعید نفیسی. تهران: سنایی.

ب- نامه‌های آزادگان

عابد موسی اکبری، محمد حسینی نسب، محمد کریمی، محمد رنجبر، غلامعباس کمالی، حسین جعفری، علی ضیغمی، حمید انصاری، محمد اسماعیلی، رضا عسکری، مجید هرندی، حسین بهزادی، مجتبی شریعتی، حسین صادقی، سید صمدالله موسوی، محمد باباخانی، یعقوب هادی‌زاده، احمد یوسف‌زاده، محمد رضا محقق، حمید شریفی، رمضان‌علی زارعی، حسن خالقی، حسین باقریان، محمد ابراهیم غفاریان، حبیب‌علی اکبرزاده یزدانی، عبدالامیر افشین پور، نورعلی خادمی، قاسم یوسفی، حسن خراسانی، ابوالفضل نادری، ناصر حیدری.

References

- The Holy Quran.
- Afraz, B. (2011). *Chashm-e Tar*. First Edition. Qom: Payam Azadegan Publication.
- Akbarnia, A. (2010). *Tabasom-e Ashkaha*. First Edition. Qom: Publisher of Payam Azadegan Institute.
- Ansari, K. (2007). *Monajat Nameh*. Tehran: Zovar.
- Dashtestani, F. (2001). *Quatrains*. Edited by Mohammad Samsami and Masoud Montazeri. Tehran: Naqsh Jahan Mehr.
- Dehghani Firouzabadi, M. (2019). *Mammad Yazdi*. Qom: Publisher of Payam Azadegan Institute.
- Esfahani, M. (1965). *Diwan*. Edited by Hossein Makki. Tehran: Tehran: Elmi Publications.
- Farrokhi, A. (2019). *Mast o Sangestan*. First Edition. Tehran: Be'sat Publication.
- Farghani, S. (1967). *Diwan*. Edited by Zabihullah Safa. Tehran: Ferdous.
- Ferdowsi, A. (2019). *Shahnameh*. Tehran: Elm Publication.
- Foroughi Bastami, M. (1957). *Diwan*. Edited by Hossein Najafi. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Ganjavi, M. (1985). *Quatrains*. Baku: Yazichi.
- Tawhidi Shirazi, M. (1983). *Diwan*. Edited by Habibullah Fazali. Isfahan: Mashal Publications.
- Gibran Khalil Gibran. (2014). *Khalil Gibran's Gibran collection*. Translated by Simin Panahi. Tehran: Look.
- Hafez, S. (2006). *Divan of Hafez's Ghazals*. Edited by Khalil Khatib Rahbar. Fortieth edition. Tehran: Safi Ali Shah.
- Hilali Joghtai, B. (1989). *Diwan*. Saeed Nafisi. Tehran: Sanai.
- Iraqi, F. (1996). *Iraqi Complete Works*. Edited by Saeed Nafisi. Tehran: Sanai Publications.
- Lahori, I. (2010). *Complete Works of Iqbal*. With an introduction by Ahmad Soroush. Tehran: Sanai.
- Rudaki, J. (1989). *Diwan of Rodki*. Tehran: Safi Ali Shah.
- Reyshahri, M. and the others. (2015). *Encyclopedia of Quran and Hadith*. Volume 15. Qom: Dar al-Hadith.
- Rumi, J. (2021). *Masnavi*. Edited by Reynolds Nicholson. Tehran: Ghoghnoos Publication.
- Saadi, M. (2002). *Dāmani az Gol (selection of Golestan Saadi)*. Commentary by Gholamhossein Yousefi. Tehran: Sokhan Publication.
- Saadi, M. (2004). *Dar Arezooye khoobi va Zibayi (selection of Bostan Saadi)*. Explanation by Gholamhossein Yousefi. Ninth edition. Tehran: Sokhn.
- Saadi, M. (2021). *Saadi's Ghazels*. Tehran: Phoenix.
- Sohaili, M. (1998). *Ganj-e Ghazal*. Tehran: Sanai Publication.
- Vahshi Bafghi, S. (1968). *Diwan*. Edited by Hossein Nakhai. Tehran: Amir Kabir.
- Waqif, M. (2009). *Divan of Turkish poems*. Tehran: Akhtar.